

Szávai Dorottya: *A „Te” alakzatai. Dialógus és szubjektum a lírában*

Szávai Dorottya lírapoétikai tanulmánygyűjteménye a szerző második önálló kötete, melyben a költészet két alapvető és szorosan összefüggő kérdését, a költői szöveg dialogikusságának és alanyiségének problémáját vizsgálja teoretikus és gyakorlati, interpretatív szempontból. A magas fokú szakmai igényességgel megírt (a szerző tavalyi, sikeres habilitációs eljárásának tudományos anyagaként is benyújtott) 210 oldalas kötet terjedelmes elméleti bevezetőjének első része (*A megosztott szubjektum nyomában*) olyan, a 20. századi poetológiákból jól ismert, de lezárhatatlannak bizonyuló témákat tárgyal, mint a lírai beszélő kérdése, az én–te-viszony versbeli alakzatai (*önmegszólítás, aposztrophé*), illetve ezek kapcsán a vers dialogikusságának – a hermeneutikai értelemben vett, szöveg és olvasó közötti párbeszéd evidenciáján túli – módozatai. A dialogikus poétikai paradigma költészettörténeti és a kötet második felében tárgyalt három költői életmű (Pilinszky János, Tóth Krisztina, Kemény István) hatástörténeti előzményeként Szávai Dorottya – Kulcsár Szabó Ernő és Kabdebó Lóránt meglátásaival egyetértésben – a későmodernség megosztott szubjektumát, költészetének beszédszerűségét és a lírai beszélő személytelen távlatát („öntávolítását”), vagyis a József Attila-i és Szabó Lőrinc-i poétikai hagyományt jelöli meg. Az elméleti háttér, amely felől a szerző újragondolja a lírapoétika fenti kérdéseit, s amely az említett költői szövegtörzshöz nyújt olvasási stratégiákat, a klasszikus modernséggel egyidejű teóriáktól (például Martin Buber), Mihail Bahtyin dialóguselméletén keresztül olyan posztstrukturalista diskurzusokig ível, mint Jacques Derrida névkoncepciója, a Paul de Man-i *antropomorfizmus* tropológiája és a *prosopopeia* alakzata, vagy Jonathan Culler *aposztrophé*-fogalma. A szerző az irodalomelmélet magyar képviselőit is megszólaltatja, többek között az önmegszólítás alakzata (Németh G. Béla, Kulcsár-Szabó Zoltán), a versben nyelvi-poétikai úton megképződő, keletkező szubjektum (Horváth Kornélia) vagy a lírai hang posztmodern retorizálódása (Bókay Antal) kapcsán, s megállapítja, hogy a kötetben tárgyalt kortárs költők posztmodern elméletek felőli újraolvasása annak ellenére is igen produktívnak bizonyulhat, hogy sem Tóth Krisztina, sem Kemény István költészetének posztmodern jellege nem egyértelműsíthető. Szávai Dorottya saját, a dialogikus költői megnyilatkozás diszkurzivitását, a versben megnyilatkozó szubjektum temporális meghatározottságának beszédesemény jellegét hangsúlyozó elméleti pozíciója már itt, a kötet metapoétikai bevezetőjében körvonalazódik, de súlypontjait és applikatív érvényességét a tanulmánygyűjtemény további fejezeteiben nyeri majd el.

A *szó mint dialógus* című fejezet egyfelől Bahtyin dialóguselméletét és költészet-felfogását, másfelől ezek és a posztstrukturalista elméleti rendszerek (hermeneutika, dekonstrukció) lírakoncepcióinak érintkezési pontjait, átjárhatóságát kívánja felmu-

tatni. A szerző ehhez olyan neves, nemzetközi és magyar Bahtyin-kutatók írásait vonja be a diskurzusba, mint Tzvetan Todorov, Julia Kristeva, Natalja Bonyeckaja, illetve Nagy István és S. Horváth Géza. Mint ismeretes, Bahtyin a nyelv és a nyelv egységeként értett mondat absztrakt nyelvtudományi terminusai helyett a *beszéd* és a *beszédérintkezés* egységeként elgondolt *megnyilatkozás* fogalmaira alapozta elméletét. A megnyilatkozás Bahtyin saját, *metalingvisztikának* nevezett nyelvtudományi nézőpontjából a személyes (perszonális) és aktív (válaszoló és válaszra orientált) szó szinonimája, mely „elevenségét” abból nyeri, hogy az intonáció révén szoros kapcsolatot tart fenn nem verbális, „életbeli” kontextusával, magával a dialógushelyzettel. A megnyilatkozás, melynek határait nem a grammatika, hanem a beszédalany megváltozása jelöli ki – Bahtyinnál mindig (belülről) dialogikus és interszjektív –, s ez az oka, hogy a formalista-strukturalista nyelvfelfogás nem tudott elhatni hozzá, elemzése kapcsán „süketnek bizonyult.” Ezzel szemben az 1920-as évek német teológiai és filozófiai diskurzusai (Karl Barth, Rudolf Bultmann, Martin Buber, Martin Heidegger) nagy hatással voltak Bahtyin megnyilatkozás- és későbbi szövegfogalmára. A belülről dialogizált szó (szöveg/megnyilatkozás) lényege, hogy tárgyát csak oly módon érheti el, ha áttör az azt körülvevő idegen szavak és intonációk dialogikusan kavargó, feszült közegén, s eközben némelyikkel összeolvad, másokat elutasít vagy vitat, miáltal elnyeri elevenségét, eseményszerű egységét. Az ilyen, belülről dialogizált szöveg megértése „válaszol” (interszjektív) megértés, ahol a megértő egyszersmind része is a megértett megnyilatkozásnak. Az objektum–szubjektum viszony meghaladásaként elgondolt bahtyini dialóguselvét és az orosz gondolkodó alapvetően szociológiai indíttatású, de etikai dimenziókkal is bíró esztétikáját ezek után Martin Buber és Emmanuel Lévinas etikai alapú dialógusmodelljével állítja párbeszédbe a szerző, nem tévesztve szem elől az elméletek eltérő vonásait, például azt a tényt, hogy Lévinasnál a megszólító–válaszoló struktúrájú „én–te” viszony nem a beszédben konstituálódik, hanem azon túl, egy metanyelvi horizontban.

A fejezet végén Szávai Dorottya egy újabb, ezúttal a líraelmélet kérdéseivel kapcsolatos metaelméleti dialógus létrehívását kísérli meg Bahtyin diszkurzív poétikája és a líra de Man-i–culleri értelemben vett figuralitásának, illetve aposztrofikusságának diszkurzivitása között. Érvelését némiképp gyengíti, hogy – amint azt hangsúlyozza is – „Bahtyin poétikája nemcsak prózaközpontú, de lényegét tekintve »költészetellenes«.” (76.) Ismeretes ugyanis, hogy a líranyelv Bahtyinnál minden tekintetben a dialogikus prózanyelv ellentéte, s ha szóba is kerül Bahtyin regénypoétikával foglalkozó különféle műveiben (például az 1930-as évek közepén írt, *A szó a regényben* című művének egyik fejezetében), jószerével csak a beszédskféleségre és a többnyelvűségre épülő regénynyelv ellenpontjaként exponálódik. A költői szó Bahtyin koncepciójában monologikus: beéri önmagával, elzárkózik az idegen szóval való kölcsönhatástól, nem veszi figyelembe más nyelvi nézőpontok lehetőségét, s a belső dialogikusság lehetőségeit sem használja ki. Szubsztanciális eleme, a *ritmus* csírájában számolja fel a szóban potenciálisan benne rejlő idegen nyelvi világokat, ezért van, hogy mindig csak egy „arcot” látunk a költői alkotásban: a szerző „nyelvi arcát”. Bahtyin ez utóbbi metaforája, a költői alkotásból „ránk tekintő”, azt reprezentáló nyelvi arc trópusa ta-

lán szintén alkalmas volna rá, hogy a de Man-i *prosopopeia* alakzatával párhuzamba állítsuk, amit Szávai Dorottya is megtesz a szöveg fogalmát tisztázó, kései Bahtyin-tanulmány (*A szöveg problémája a nyelvészetben, a filológiában és más humán tudományokban*) *epigrafika*-fogalma kapcsán. Ugyanebben a töredékes felépítésű, sokszor csak címszavakba foglalt, de ki nem bontott gondolatkezdeményeket sorjázató tanulmányában utal Bahtyin a lírai szubjektum „önobjektívációjára”, mely az énből való kilépést mint az én magával folytatott „valódi” dialógusának lehetőségét jelenti, s melyet a tanulmánykötet szerzője a Culler-féle radikális szolipszizmus és interiorizáció aposztrofikus aktusával állít párhuzamba. A culleri *apostrophé* egymást implikáló „én-te” alakzata vagy diszkurzív temporalitása ugyancsak visszatükrözi a bahtyini dialóguselv lényegi vonásait, csak míg – hívja fel a figyelmünket a szerző – az előbbi retorikus képződmény, addig az utóbbi mindenkor (inter)perszonális természetű.

A következő, *A „Te” mint szóesemény* című fejezet a *Juttának* című Pilinszky-versről szóló értelmezéssel megnyitja a kötet irodalmi szöveginterpretációinak sorát, rákérdezve ez által az előző fejezetekben érintett teóriák „dialógusából” megszülető lírapoétikai elméletrendszer alkalmazhatóságára. (A versértelmezés ismerős lehet az olvasók számára; Szávai Dorottya 2005-ben megjelent, *Bűn és imádság* című, a Pilinszky-líra camus-i és kafkai szöveghagyományáról szóló, első önálló kötetében szintén bevezető verselemzésként szerepelt.) A *poetizált imádság* egy variációs formájának tekinthető *Juttának* jelen kötetben a dialogikusság olyan sajátos változatát reprezentálja, amelyben az én–te-viszony az imádkozó (vers)szubjektum beszédéként, párbeszédkezdeményként, *szóeseményként* értendő. A költemény imádság műfaja felőli olvasatát a szerző arra alapozza, hogy a „Másik” megszólítása a reprezentatív kortárs imádságtreológiák (például Gerhard Ebeling) felfogása szerint a Transzcendenshez forduló emberi szó alapja. A Pilinszky-vers beszélője a „Másik” levélforma általi aposztrophéjában egyszerre szólítja meg a te-ként jelenlévő szerelme és a Transzcendenst. A versszöveg mint levél- és naplóalakzatból építkező lírai narratíva eleve felveti a személyesség/személytelenség kérdését, melyet aztán a lírai szubjektivitást megteremtő (*apostrophé, antropomorfizmus, önmegszólító naplóforma*), illetve a szubjektivitást „visszavonó”, lebontó poétikai gesztusok (*vendégszöveg, megszólító és megszólított grammatikai jelöletlensége, a szubjektivitás meghaladására készítő ima*) dialektikája fogalmaz újra, megkérdőjelezve ez által a Pilinszky-líra egyoldalú „tárgyiasságát”. A dialogikusság és személyesség témái mellett az értelmezés kitér a vers *parúzia*-fogalmának kettős dimenziójára: Krisztus eszkatologikus eljövételének, illetve a szubjektum halálának versbeli idővonatkozásaira is. A szerző javaslatot tesz rá, hogy a Pilinszky-líra időszemléletében az eszkatologikus idővonatkozást ne időtlenségként, sokkal inkább egyfajta örök *jelenidejűségként* gondoljuk el, melyben a történeti idő három nagy *nullpontja* (Krisztus keresztre feszítése, Auschwitz botránya és a Végítélet eseménye) az e világi időbeliség meghaladását jelenti. A versinterpretáció további emlékeztető részletei még a *bűn és imádság* kettősét magába foglaló *reszkető farkas* metaforájának mitológiai, vallási és metafizikai szimbolikáját is feltáró, részletező kibontása, vagy a Pilinszky-vers és a Vörösmarty-pretextus (*Előszó*) – a motívumok, a műfajosság és az idődimenzió vonatkozásában vizsgált – párbeszédének bemutatása.

Az emlékező „Te” címet viselő, Tóth Krisztina költészetével foglalkozó fejezet premisszája, hogy a vizsgált lírai életmű három nagy rendezőelv, a *versbeszéd dialogikussága*, az *időtudat* és az *emlékezés köré szerveződik*. Az én–te-viszony mestertrópusaként Szávai Dorottya a *fonál* metaforáját emeli ki, amely nemcsak a „beszélgetés fonalát” (*A beszélgetés fonala*), az emlékezés szárait (*A Minotaurusz álma*), de az idő múlását (*A könnyű poggyász*), sőt az intertextuális szöveghálót is reprezentálja Tóth Krisztina lírájában. Ebben, az elődök és a kortársak vendégszövegeit „pontos arányérzékkel és meglepő könnyedséggel” magába építő költészetben a szövegköziségként értett dialógus gyakran játékos, ironikus formát ölt (például *Porhó*, *Őszi sanszok*, *Őszi kék*, *Készenléti dal*, *Diaporáma*), s ez „nagymértékben oldja e költői dikciót meghatározó komoly, emelkedett, olykor elégikus hangot.” (140.) Ez az elégikus hangoltság érhető tetten Tóth Krisztinának a narratív-emlékező és az aposztrófikus (olykor önmegegyező) költői beszédmódot egymásba játszató szerelmes verseiben (például *Havak éve II*, *Szönyeg*), melyek rezignált hangvétele a „Másikkal” való, áhított párbeszéd lehetetlenségének belátásából ered. Az elégiák másik meghatározó gesztusa az elmúlással való folyamatos önszembesítés, a *lírai én*-nek az „életet a halál felől olvasó” (156.) időtapasztalata (például *Porhó*, *Elégia*, *Készenléti dal*), amely kiegészül az időt megállítani, illetve „időtlen jelenbe” (Culler) fordítani képes emlékezetbe, vagyis magába a műalkotásba vetett hittel (például *Az emlékezetről*, *Varázsolás*).

A tanulmánykötet záró fejezete (*A saját név idegensége*) a megszólítás és megnevezés költői alakzatait vizsgálja Kemény István *Haláldal* (1993) és *Égi harmónia* (2001) című „névmegszólító” párversében. Az önmagát a saját nevének aposztrófáló lírai beszélő autopoétikus gesztusa egyszerre idézi fel a József Attila-i hagyományt, s ennek kapcsán a szubjektum osztotságának későmodern tapasztalatát, illetve az *Esti Kornél* énekéből a saját „dal” megszólításának metaleptikus retorikai eljárását. A jelzőhasználat kitüntetettsége és az ismétlés alakzatai az Ady-féle költői hagyományt imitálják, míg az *Égi harmónia* cím és az *Esthajnal* név egyértelmű intertextuális utalás Esterházy Péter *Harmonia caelestis* című regényére. A magyar lírahagyomány említett példái mellett Szávai Dorottya olyan posztmodern teóriákkal is dialógusba állítja Kemény ikerverseit, mint Derrida névkoncepciója (jelentés nélküli tiszta referencia) vagy Paul de Mannak az *antropomorfizmus* és a *megnevezés* kapcsolatáról írott elmélete. A név elbocsátásának, a verbális és nem verbális közötti, metanyelvi horizontba utalásának gesztusát a szerző az alanyiség önfeladásaként interpretálja, olyan én-vesztésként, amelyet a név reszemantizálásának nyelvi eseménye, s ennek nyomán egy újfajta alanyiség, a *szövegsubjektum* megszületése kísér.

Szávai Dorottya lírapoétikai tanulmánykötete dialogikusság és alanyiség kérdéseinek széleskörű, elmélyült elméleti vizsgálatával és a választott költői életművek érzékeny és szakszerű megközelítésével valóban új, az egyetemi oktatásban is kiválóan hasznosítható tudományos eredményekkel szolgál, s a további kutatási lehetőségek kijelölésével a líraelmélet és -történet szakértőit egyaránt megszólítja és párbeszédbe vonja.

(Kijárat, Budapest, 2009.)